

אשכולות

הציון השבועי של תלמידי ישיבת כרם ביבנה

פרשת ויקהל-שקלים

גליון 494 | כ"ה באדר א' תשע"ט
(שנה שלוש-עשרה)

17:16 כניסת שבת
18:16 צאת שבת
08:15 סוזק"ש מג"א

משמעות המשכן

הרב אורי בצלאל פישר שליט"א

רש"י והרמב"ן נחלקו בנוגע לסדרי הפרשיות. הרמב"ן (שמות כה, א) נקט סדרי הפרשיות כסדרן, הציווי לבניית המשכן בא קודם חטא העגל. לעומתו, רש"י (שם לא, יח) סבר סדרי הפרשיות אינן כסדרן, וציווי המשכן בא רק לאחר חטא העגל.

נראה, שנעוצה כאן מחלוקת עקרונית במשמעות המשכן. לפי רש"י, המשכן הוא מצב של 'דיעבד', אין הוא הרצוי אלא המצוי. מבחינה אידיאלית נכון שלא יהיה משכן, כי המשכן בא כתוצאה מחטא העגל. נראה להסביר שיסוד המשכן הוא מפאת הצורך של בני אדם שיהיה להם דבר גשמי שדרכו יוכלו לעבוד את ה'. בחטא העגל התגלה שבני ישראל צריכים משהו ממשי פיזי. קשה להם לעבוד את ה' רק מבחינה ערטילאית. לכן, ניתן להם המשכן ששם הוא בית ה' [עיין ספורנו (כה, ט) שנקט בצורה מפורשת כהבנה שמציאות המשכן היא מציאות דיעבד].

אבל, לפי הרמב"ן, יסוד המשכן אינו קשור עם חטא העגל, והוא הרצוי מצד ה'. ויש לנו לשאול, אכן מה מקום למשכן? לכאורה נראה כסברת רש"י, שהרי בוודאי הקב"ה הוא בכל מקום, ובכל מקום צריך להקים את בית ה'. כבר אמר ר' מנחם מנדל מקוצק: השכינה נמצאת בכל מקום שנותנים לה להיות, ובתחילת פרשת תרומה (כה, ה) נאמר: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם". לא כתוב "בתוכו" אלא "בתוכם". דהיינו, שהקב"ה ישכון בתוך כל אחד ואחד. אם כן מדוע רצונו של הקב"ה במשכן?

אלא, צריך לומר: אכן, הקב"ה נמצא בכל מקום שהאדם נותן לו להיכנס, אך יש הבדלי דרגות. כדי להבין את דברי הרמב"ן, נעיין בהסבר משמעות השראת שכינה. מה הכוונה שיש במקום השראת השכינה? נראה לי, שמשמעות הדברים היא, שבמקום שיש השראת השכינה יש יותר יכולת של הרגשת נוכחות ה'. אמנם הקב"ה נמצא בכל מקום, אולם נוכחותו איננה מורגשת בכל מקום, כי אז לא תהיה בחירה חופשית.

הקב"ה ציווה להקדיש מקום מיוחד בו נוכחותו תהיה מורגשת. וממנו נוכל ללכת למקומות אחרים ולהמשיך את הרגשת נוכחות ה'. לכן, מדובר על רעיון אידיאלי שלא בא לעולם בעקבות חטא העגל. עדיין, דברי רש"י טעונים ביאור. הרי לפיו פרשה זו אינה במקומה, ואם כן, עלינו לשאול מה ראתה התורה להכניס את פרשת תרומה בין פרשת משפטים לחטא העגל? פרשת המשכן צריכה לבוא לאחר חטא העגל.

נראה להסביר את הדברים על פי הקבלה 'לחזון הצמחונות'. מבחינה אידיאלית עדיף שנהיה צמחוניים, אך במציאות העכשווית רוב אנשים אינם מתאימים לעבודת ה' בצורה הזו, ולכן הם אינם צריכים לעבוד כך את ה'. וכך גם הדבר בנוגע לבניית המשכן. מצד האמת האידיאלית עדיף שלא יהיה משכן, וכל אחד יעבוד את ה' בלבד. אך מבחינה המציאות כיום יש הכרח שיהיה משכן. ולכן, התורה בחרה לצוות על המשכן קודם חטא העגל, שלא נבוא לידי טעות ולידי מחשבה שיש לבטל את המשכן.

ולכן, בין לשיטת רש"י ובין לשיטת הרמב"ן, עלינו לקוות ולצפות לבניית בית המקדש במהרה בימינו, ששם נוכל לבוא לידי קשר מתמיד עם הקב"ה. וכעת שאין לנו מקדש, עלינו להביא את משכן ה' בלבנו ולהחדיר את רעיון המקדש בקרב עם ישראל.

מאמר

לר' אברהם אביטן
לרגל הולדת הבן

קוד באתר: 8421

העלון יוצא לאור ע"י
ישיבת כרם ביבנה
www.KBY.org.il

לתגובות ולהארות:
eshckolot@gmail.com

מערכת אשכולות
איתאל סופר
שלמה שינובר, יצחק שיבני

”וּבְאֶשֶׁר לֹא הִפְצִיתִי בְּחַרוֹ” - בֵּין גְּזִירָה לְבַחֲרִיהָ

מְלֹאכֵי גוֹטְמָן

”יֵשׁ נִסְפָּה בְּלֹא מִשְׁפָּט?”

ירד ונספה” - מוות ע”י סיבה ”מקריית”. הכוזרי (ה, כ) מונה סיבה נוספת - סיבה בחירות, כלומר שתלויה בבחירת האדם, אך כיון שאדם רגיל לא בוחר למות, דוד לא אמר את זה על שאול. אך הרלב”ג מונה את הסיבה הזאת כפירוש ל”במלחמה ירד ונספה” כלומר שנהרג ע”י בחירת אחרים לגרום לו למות.

לאחר שראינו שיכול להיות מוות בלא עת גם מסיבות ”מקריית” או ”בחירות” יש להבין איך זה יתכן, האם זה לא סותר את ההשגחה של ה’?³

מוות מקרי - ”לא ידע האדם את עתו פְּדָגִים שְׁנֶאֱחָזִים בְּמַצֹּדָה רָעָה”

ההשקפה שאחזו בה הראשונים⁴ בעניין ההשגחה היא שאמנם בני האדם מושגחים באופן פרטי, אך לבהמות יש רק השגחה כללית לקיום המין.⁵ ההשגחה היא בעצם שמירה על כל אדם לפי מעשיו וקרבנות לה’: אם הוא צדיק יש עליו השגחה יותר גדולה - ”לא יִגְרַע מִצְדִּיק עֵינָיו” (איוב לו, ז) ואם הוא רשע יש עליו השגחה רק כמו על בהמה כמו שנאמר ”וַתַּעֲשֶׂה אֲדָם פְּדָגִי הֵים פְּרָמֵשׁ לֹא מִשָּׁל בּוֹ” (חבקוק א, יד).⁶ הדבר מתבטא בכל מיני סכנות שמזדמנות

שיכול רק לפחות ע”י חטאיו. והאב”ע הנ”ל נוקט שאדם יכול להאריך ימים לפי דביקותו בה’ כך שתוחלת החיים של גופו תאריך, כמו שכתוב: ”יִרְאֵת ה’ תּוֹסִיף יָמִים וְשָׁנוֹת רַשְׁעִים תִּקְצָרְנָה” (משלי י, כז).

³ הדברים כאן נכתבו בעיקר ביחס למוות, אך ההסבר בזה יהיה נכון גם ביחס ליסורים וכן שאר הדברים שקורים ע”י מקרה או בחירה.

⁴ מו”נ ג, יז-יח; רמב”ן על איוב לו, ז; רבינו בחיי בבראשית יח, יט ובכד הקמח בערך השגחה; ספר החינוך מצוה קסט ועוד (ולשון החינוך: ”ויש מהן כתות יחשבו כי השגחת השם ברוך הוא על כל עניני העולם, בין בעלי חיים או כל שאר דברים, כלומר שלא יתנועע דבר אחד קטן בעולם הזה רק בחפצו...עד שיחשבו כי בנפול עלה אחד מן האילן הוא גזר עליו שיפול, ואי אפשר שיתאחר או יקדם זמן נפילתה אפילו רגע, וזה דעת רחוק הרבה מן השכל... ואנחנו בעלי הדת האמתית... נשים השגחתו ברוך הוא על כל מיני בעלי החיים בכלל, כלומר שכל מין מן המינין הנבראין בעולם יתקיים לעולם לא יכלה ויאבד כולו, כי בהשגחתו ימצא קיום לכל דבר, ובמין האדם נאמין כי השגחתו ברוך הוא על כל אחד ואחד בפרט, והוא המבין אל כל מעשיהם. וכן קבלנו מגדולינו, וגם נמצא על זה הרבה כתובים יורו כי הענין כן”).

⁵ וע”פ הרמח”ל במאמר העיקרים יש השגחה פרטית על כל בהמה אך רק לצורך קיום המין - ”והנה ישגח בפרטי כל מין ומין למה שמגיע מהם אל כלל המין כלו, אך לא למה שהם אישים, כי הנה אין התכלית בהם אלא לשלמות המין הכללי”. וע”פ זה יובנו דברי הירושלמי שהביא התוס’ במס’ ע”ז טז ע”ב, שאפילו ציפור קלה ללא החלטה משמים אינה ניצודת.

⁶ ע”פ דברים אלו מובנת הגמ’ בב”ק מא ע”א, ששור המועד לגוי אינו מועד לישראל, משום שישראל קרובים יותר לה’ ”וראו כל עמי הארץ כי שם ה’ נקרא עליך ויראו ממך”. וכך גם מועד לבהמה אינו מועד לאדם, משום שחוכמת אדם תאיר פניו ורואים עליו את צלם אלוקים שבו והגמ’ במס’ שבת קנא ע”ב אומרת שבאדם חי נאמר ”מוראכם וחיתכם יהיה על כל חית הארץ” אך כיון שנקנסה עליו מיתה נדמה לה כבהמה שנאמר ”נמשל - כבהמות נדמו”. וכמו שפירש האור החיים על הפס’ ”וראו כל עמי הארץ” שהמתעב מעשיו מעבירים ממנו את הצלם ולכן לא מפחדים ממנו. וזאת כוונת הפס’ ”וְהִקְפַּרְתִּי פְּנֵי מִקֵּהם - וְהִקְהָ לְאֶכָל וּמִצָּאֵהוּ רְעוֹת רְבוֹת וְצָרוֹת”. ונראה שעל כך האדם נידון בר”ה, ויש לזה סיוע ממה שכתוב במס’ נדרים מא ע”א: ”כיון שהגיע קיצו של אדם הכל מושלים בו, שנא’: ’והיה כל מוצאי ירהגני’ (ולכן היה צריך שה’ יתן אות על פניו כדי שלא ימשלו בו). רב אמר, מן הדין קרא: ’למשפטיך עמדו היום כי הכל

ישנה שאלה מפורסמת ומעניינת בעניין ההשגחה והבחירה. מצד אחד אנו מאמינים בכך שה’ משגיח על הנעשה בעולם, אך מצד שני אנו גם מאמינים בבחירה חופשית, והשאלה היא מה קורה כששני הדברים נפגשים? למשל, כשאדם אחד בוחר לפגוע באדם אחר האם זה אומר שכך נגזר עליו מלמעלה? האם כשאדם רצח מישהו אחר זה אומר שנגזר עליו למות? בדר”כ רגילים לומר שכל מות ופגע קורה בגזירה אלוקית ואם אותו אדם לא היה נהרג ע”י אדם אחר הוא היה מת בדרך אחרת. מאידך, ברגע האמת כאשר יש רצח רגילים להאשים את הרוצח ולומר שזה לא היה צריך לקרות, וכן כאשר יש תאונה מצטערים על כך שהיה אפשר למנוע זאת. אז מה באמת הדבר הנכון?

”יִסֹר יִסְרִינִי ה’ - יסורים בגזירת ה’

כתוב בגמ’ במסכת חולין (ז ע”ב) ”ואמר ר’ חנינא: אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא א”כ מכריזין עליו מלמעלה, שנאמר: מה’ מצעדי גבר כוננו, ואדם מה יבין דרכו”. כלומר, האדם אפילו לא נפצע באצבעו¹ אלא”כ גזרו מלמעלה שזה יקרה לו. עיקרון זה מפורש גם במו”נ (ג, יז): ”שכל מה שיבא לאדם מן הרעות והמכות או ישיגם מן הטובות לאיש אחד או לקהל, הכל הוא על צד הדין, והיותו ראוי במשפט הישר אשר אין עול בו כלל, ואפילו אם נכנס קוץ ביד אדם והוציאו מיד לא היה רק על צד העונש לו” אך הרמב”ם אומר על כך: ”וכל זה בדין, והוא אמרו עליו יתעלה כי כל דרכיו משפט, אלא שאנחנו נסכל אופני הדין ההוא”. ננסה א”כ לעמוד על החילוקים בעניין זה.

לְמָה תָּמוּת בְּלֹא עֲתָךְ - מוֹת בְּטָרֵם עַת

האב”ע על הפסוק ”אֶת מִסְפַּר יְמֵיךָ אֲמַלֵּא” (שמות כג, כו) מבאר שכל אדם נברא עם גוף שמסוגל לחיות זמן קצוב, ולאחר מכן הוא ”פג תוקף”. אך האם יכול להיות גם שימות לפני הזמן? על שאלה זו ענה דוד כאשר הייתה לו אפשרות להרוג את שאול ולא עשה זאת: ”וַיֹּאמֶר דָּוִד חַי ה’ כִּי אִם ה’ יִגְפְּנוּ או יוֹמוּ יָבוֹא וְיָמַת או בְּמִלְחָמָה יִרַד וְנִסְפָּה” (שמואל א’ כו, י). הראשונים ביארו שבפסוק זה מופיעות שלוש סיבות למוות: (1) ”ה’ יגפנו” - מוות מוקדם ע”י עונש.² (2) ”או יומו יבוא ומת” - מוות טבעי בזמנו. (3) ”או במלחמה

¹ רבים חושבים שפירוש המילה ’נוקף’ הוא ’זוקף’ ולפי”ז יש כאן סתירה לבחירה החופשית כי נגזר מלמעלה מה האדם יעשה, אך זו טעות, כי פירוש המילה נוקף הוא פוצע, כמו שמפרש שם רש”י וכך מוכח בהמשך הגמ’ ”דם ניקוף מרצה כדם עולה” וכך הפירוש במקומות אחרים שמופיע מילה זו (ולדאבוני כבר שמעתי רבים וטובים שטעו בזה).

² בברייתא בתוספתא של עדויות (ומובאת ביבמות מט ע”ב-ג ע”א) נחלקו ר”ע וחכמים האם אדם יכול ע”י זכויותיו להאריך ימים יותר ממה שנקצב לו או

מוות בגזירה מלמעלה - ה' מִמִּית וּמְחַיֶּה

ע"פ האמור לעיל, ה' לפעמים מקצר את ימי האדם ע"י שנוגפו במחלה מסוימת, אך יתכן שה' ישתמש בסיבות המקריות כדי להרוג בן אדם, ובכלל זה דבר שנגרם ע"י אדם אחר בשוגג "וְהָאֱלֹקִים אֵינָה לְיָדוֹ" וכן יתכן שיזמן מות מקרי ע"י שאדם לא עשה מעקה לגגו "כִּי יִפֹּל הַנֶּפֶל מִמְּנוֹ" וכמו שכתוב בגמ' הנ"ל: "ראוי זה ליפול מששת ימי בראשית, שהרי לא נפל והכתוב קראו נופל. אלא שמגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב"⁹. וכן יתכן שה' ישתמש במוות בחירי שאדם אחר בחר להרוג את אותו אדם, ועל זה כתב הרמב"ן (בראשית טו, יד): "ודע והבן כי האיש שנכתב ונחתם בראש השנה להריגה לא ינקה הליסטים ההורג אותו בעבור שעשה מה שנגזר עליו, הוא רָשָׁע בַּעֲוֹנוֹ יָמוּת, וְדָמוֹ מִיַּד הַרוּחַ יִבֹקֵשׁ". וא"כ גם כאשר יש מוות מקרי או בחירי יכול להיות שזה נגזר מלכתחילה מה'.

כִּי לְכָל חַפֵּץ יֵשׁ עֵת וּמִשְׁפָּט

אף שיש אפשרות שאדם ימות קודם זמנו, זה משום שה' החליט לא להצילו, וצריך לזכור שבסופו של דבר עיקר הדין הוא למעלה וה' ישלם את דינו כראוי. ועל כגון זה נאמר: "אִם עֲשֶׂק רָשָׁ, וַיִּגְזַל מִשְׁפָּט וַיִּצְדַּק תִּרְאָה בְּמִדְיָנָה אֶל תִּתְּמָה עַל הַחֶפֶץ כִּי גִבְהָ מֵעַל גִּבְהָ שִׁמֹר וּגְבָהִים עֲלֵיהֶם" (קהלת ה, ז).

לֹא יִמְצָא הָאָדָם אֶת הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר עָשָׂה הָאֱלֹקִים

הכוזרי (ה, כ) מיישב את הסתירה בין גזירה לבחירה, שגם הדברים שנעשים ע"י בחירה או מקרה מיוחסים אל ה' בדרך ההשתלשלות כלומר שהוא סיבת הסיבות ובסופו של דבר הוא גרם לכל דבר והכל נעשה על ידו, גם אם לא באופן ישיר, אך עדיף לייחס את הכל ישירות לאלוקים וכ"ש את הדברים הגדולים כניצוח המלחמות וכיו"ב.

סוֹף דָּבָר

ע"פ כל האמור לעיל, נמצא ששתי הגישות נכונות, כלומר יכול להיות שאדם מת בגלל גזירה משמים, אך גם יכול להיות שהיה אפשר למנוע זאת ובכל אופן תמיד האדם צריך לשמור על עצמו, ואין אנו יכולים לדעת את הסיבה האמתית למה שקרה, אך ברור שהכל מסודר ומושגח ע"י ה'.

⁹ אך בשו"ת עשה לך רב (חלק ז סי' סט) לגרר"ד הלוי כתב שדרשה זו אינה מוסכמת ויש במדרש דעה חולקת שאומרת "בא הכתוב ללמדך כיצד הוא נידון שנאמר 'כי לא ידע האדם את עתו כדגים שנאחזים במצודה'". כלומר שאם לא יזהר הוא עלול ליפול מהגג כמו דגים שנאחזים במצודה ועליהם אין השגחה מיוחדת. ולפי דבריו זהו "מות מקרי" שהגיע בפשיעת האדם שלא נזהר. וכך מפורש בספר החינוך במצות מעקה (תקמו) שלמרות שה' משגיח, הוא יצר את הטבע ולכן אדם צריך לשמור עצמו מהמקרים הנהוגים בעולם כי הטבע יעשה עליו פעולתו אם לא ישמר ממנו.

לאדם ואם אין לו מספיק זכויות הוא עלול להיות "משולח ונעזב למקרים" (כלומר לחוקי הטבע) כי ה' יסתיר ממנו את פניו. ולכן חז"ל הזהירו (שבת לב ע"א) לא להיות במקום סכנה ששם השטן מקטרג והאדם נבדק אם יש לו מספיק זכויות כדי להינצל כמו שנאמר: "אִם יֵשׁ עָלָיו מְלֶאכֶּה מְלִיץ אֶחָד מִנֵּי אֶלֶף לְהַגִּיד לְאָדָם יִשְׂרוּ: וַיִּחַנְנוּ וַיֹּאמְרוּ פְדֵעֵהוּ מִרְדַּת שְׁחַת"...

מוות בחירי - וּתְבַחַר מִחֶנֶק נִפְשֵׁי

מות בחירי יכול להיות בשני דרכים: (1) ע"י בחירת האדם כגון שמאבד עצמו לדעת או שמסכן עצמו בכל מיני דרכים וכן כשאוכל אוכל לא בריא וכך מקצר את תוחלת החיים של גופו וגורם לעצמו למות בפשיעה.⁷ (2) מות ע"י בחירת אדם אחר כמו שנאמר "וְכִי יָזַד אִישׁ עַל רַעְהוּ לְהַרְגוֹ בְּעֶרְמָה", כלומר בניגוד לשוגג ש"הָאֱלֹקִים אֵינָה לְיָדוֹ", כאשר הורג במזיד הוא יכול להרוג אדם שהיה צריך להמשיך לחיות (כך נראה מדברי ראב"ע בפירוש הקצר), וזה הדבר שהכי קשה להבין אותו, וכמו שכתוב בבראשית רבה לגבי הריגת הבל: "אר"ש בן יוחאי קשה הדבר לאומר, ואי אפשר לפה לפרשו, משל לב' אתליטין שהיו עומדין ומתגוששים לפני המלך אילו רצה המלך פירשן (הפרידן) ולא רצה המלך לפרשן, נתחזק אחד על חבריו והרגו, והיה מצווח ואמר מאן יבעי דיני קדם מלכא (מי יבקש דיני לפני המלך) כך 'קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה'⁸. ויתכן שמצב כזה הוא בגדר 'מקרה' שה' מציל ממנו רק אדם שיש לו מספיק זכויות, ואין אנו יודעים חשבונותיו של ה' למה איפשר או לא איפשר להורגו.

⁷ עבדיך' (כלומר שלוחיך להיפרע ממנו)". ופס' זה רומז גם לכך שבר"ה עומדים לדין ושמעתי בשם הגר"ח זוננפלד שהגימטריא של פסוק זה היא כמו הגימטריא של 'ראש השנה' (861).

⁸ במס' כתובות ל ע"א הגמ' אומרת ש"הכל בידי שמים חוץ מצינים פחים" (רש"י - נזק של קור וחום), שנאמר "צִינִים פְּחִים בְּדֶרֶךְ עֲקֵשׁ שׁוֹמֵר נִפְשׁוֹ יִרְחַק מִקָּהָם" (משלי כב, ה), ועפ"ז אדם יכול להיזהר מדברים מסוימים שיכולים לקרות לו. והתוס' כותבים שאסור להיות במקום סכנה משום שמהפשיעה יכול לשמור עצמו כי ודאי שיכול להמית עצמו, אך כשמביאים עליו דבר מהשמים אינו יכול לשמור עצמו חוץ מצינים פחים. ויש להעיר שהפשט של "צינים פחים" הוא קוצים ומוקשים ושומר נפשו צריך להתרחק מסכנות כאלו כדי להינצל, וע' בהערה האחרונה. ולגבי מאכלים לא בריאים כתב במו"נ (ג, לג) "כי בהמשך אחר התאוה לבד כמו שיעשו הסכלים... יפסד הגוף ויאבד האדם קודם זמנו הטבעי" ועי' עוד במו"נ ג, יב שעל כגון זה אמר שלמה (משלי יט, ג) "אֲנֻלֶּת אֶדָם יִפְסֹף דְרָכּוֹ וְעַל ה' יִזְעַף לְבוֹ" - האדם גורם לעצמו לחוליים ואח"כ מאשים את ה' בכך שהוא חולה.

⁹ יש ראייה נוספת לכך מפירוש ר"ח על סיפור המופיעה במס' חגיגה (ד ע"ב-ה ע"א) שמשמע שם שמלאך המות יכול לקחת בטעות מישהו שאינו צריך למות ועל זה נאמר "יש נספה בלא משפט" וכתב שם ר"ח שיש מי שאומר שזה היה רק חלום ופירוש הפסוק הוא "כגון אדם שהרג חברו". וכך כתב האור החיים (בראשית לו, כא) "ויצילוה מידם. פי' לפי שהאדם בעל בחירה ורצון ויכול להרוג מי שלא נתחייב מיתה משא"כ חיות רעות לא יפגעו באדם אם לא יתחייב מיתה לשמים (ע"פ הגמ' במס' שבת שהובאה לעיל בהערה 6)". ורש"י הירש על בראשית ט, ט כתב: "ואם אדם גרם לכך, שנפשו של אדם תסתלק לעולמה בטרם עת, בטרם נגזר על כך מאת ה', - הרי ה' דורש את נפשו מידו". ועי' עוד במו"נ ג, י-ב. ואף שחז"ל אמרו "אין מיתה בלא חטא ואין יסורין בלא עוון" (שבת נה ע"א) נראה שמדובר ב'מיתה' - בידי שמים ולא ב'הרג' - בידי אדם, וכך גם לגבי יסורים שהרי אדם יכול לעשות דברים אלו לעצמו וכנ"ל.

אחרת. כדי להבין זאת נקדים ונבאר בקצרה את עניינה של ברכת 'רצה'.

כפי שביארנו, הציר המרכזי של התפילה שסביבו סובבות כל הבקשות שבה, הוא הכמיהה להשבת השכינה למקומה והעבודה לביהמ"ק, כדי שנוכל לעבוד את ה' בשלימות דרך בית בחירתו. כל י"ג הבקשות הם בקשה אחת ארוכה על כל השלבים המקדימים הנחוצים עבור המטרה המרכזית הזו.

נראה, שברכת 'רצה' הבאה לאחר כל זאת, מתארת את המצב העתידי שבו שבו ישראל לארצם, חזרה מלכות בית דוד ונבנה ביהמ"ק, ואין אנו מתפללים אלא שישרה ה' שכינתו ותשוב העבודה למקומה.⁵ כל הבקשות המקדימות היו עניינים שתלויים גם במעשינו ובידנו לקדם, אך השבת השכינה והעבודה נתונה בידו יתברך, לכן אחר כל בקשותינו אנו מוסיפים בקשה זו בפני עצמה.

מעתה, דברי הגמ' בברכות יובנו כמין חומר. "אחרונות דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו" - ג' הברכות האחרונות מתחלקות לשלשה חלקים: א. ברכת 'רצה', שהיא קבלת הפרס, בה אנו מתארים מצב שבו כבר נתקבלו כל בקשותינו הקודמות.⁶ ב. ברכת 'מודים', שהיא ההודאה המתבקשת על קבלת הפרס. ג. ברכת 'שים שלום', שהיא הפרידה מרבש"ע - במקביל לעבד שנפטר מרבו, שנותן לו רבו שלום, אנו אף אנו מבקשים שישים ה' שלום עלינו ועל כל ישראל.⁷

⁵ "והשב העבודה לדביר ביתך" - שכבר בנוי ועומד. "המחזיר שכינתו לציון" - שכבר נבנתה (וקרוב לזה כתב הרדב"ז בתשובתו שם בתירוצו השני). וכן ניתן להבין בלשון הגמ' במגילה (יח ע"א) המבארת את סדר הברכות - "וכיון שבאת תפילה - באת עבודה", ע"ש.

⁶ והנה מצאתי ראיתי בדברי הב"ח (או"ח קא, ד) שכתב:

ונראה, שמזה הטעם כתב לשם הסמ"ק שאם אינו יכול לכיון בכל הברכות של י"ח יכוין באבות ובמודים ואם אינו יכול לכיון בשניהם יכוין באבות ע"כ. וכתב ב"י וצריך תלמוד מניין לו דעדיף טפי מודים משאר ברכות. ולפע"ד נראה דטעמו לפי שברכת אבות היא תחלת שלש ראשונות, שמסדר שבחיו מקודם שישאל צרכיו, ומודים היא תחלת שלש אחרונות, לאחר שקיבל פרס מרבו דמשבחו והולך לו. ולפיכך תקנו שיהא שוחה באבות תחלה וסוף ובהודאה תחלה וסוף, וא"כ ודאי כי היכי דהצריכוהו לכיון באבות על כל פנים הכא נמי במודים.

ותימה עצומה, כיצד נעלם מהב"ח שברכת רצה היא תחילת שלש אחרונות ולא ברכת מודים (ולא מצאתי מי שהעיר על כך). ונראה שאין לדבריו פשר אם לא על הדרך שכתבנו, שמודים היא תחילת ההודאה בפועל של שלש אחרונות, ובאה לאחר ברכת רצה שבה קיבל פרס מרבו (ועדיין דוחק הוא בלשונו).

⁷ וכיוצא בזה כתב הרדב"ז בתשובתו שם בתירוצו הראשון. ונמצא שחיברנו את שני תירוציו להיות אחד. ואולי גם הרמב"ם לא בא אלא לומר שעיקר הברכות האחרונות הוא ההודאה, וכפי שביארנו שברכת רצה היא ה'היכי תמצו' להודאה, וברכת שים שלום היא החתימה המתבקשת.

אחר סיום חלק ברכות הבקשה שבתפילת שמו"ע, אנו מגיעים אל שלש הברכות האחרונות. מקובל לומר שברכות אלו הן ברכות ההודאה, אך כל מי שמתבונן בהן, שם לב שרק הברכה האמצעית מביניהן היא ברכת ההודאה, ואילו הברכה הראשונה והשלישית, 'רצה' ו'שים שלום', גם הן בקשות כמו הברכות האמצעיות של תפילת העמידה. אם כן, מדוע מוגדרות שלשתן כ'הודאה'?¹ ובאמת, בדברי חז"ל אין מקור מובהק לחלוקה הנ"ל. אמנם הגמ' בברכות (לד ע"א) אומרת כך:

אמר רב יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות, ולא בשלש אחרונות, אלא באמצעיות. דאמר רבי חנינא: ראשונות - דומה לעבד שמסדר שבח לפני רבו, אמצעיות - דומה לעבד שמבקש פרס מרבו, אחרונות - דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו.

אך בגמ' לא הוזכר שברכות אלו הן ברכות ההודאה. אלא שכך נכראה הבין הרמב"ם (שנראה שהוא המקור הראשוני לחלוקה זו), כפי שכתב בהל' תפילה א, ד):

...וכיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמנה עשרה ברכות על הסדר, שלש ראשונות שבח לה' ושלש אחרונות הודיה, ואמצעיות יש בהן שאלת כל הדברים שהן כמו אבות לכל חפצי איש ואיש ולצרכי הציבור כולן.

הרמב"ם הבין את דברי הגמ' "עבד שקיבל פרס מרבו ונפטר והולך לו" כהודאת העבד על הפרס שקיבל,² וממילא יוצא ששלש ברכות אחרונות עניינן הודאה. אך עדיין לא מובן מדוע.³

אמנם נראה שאין הכרח מלשון הגמ' להגדיר את כל שלושת הברכות האחרונות כ'הודאה' ממש,⁴ וניתן לומר שכוונת הגמ' היא

¹ אמנם בברכת 'שים שלום' ניתן לומר שיש גם הודאה לה', במילים "כי באור פניך נתת לנו...", אך ודאי שעיקרה הוא בקשה (ומילים מעין אלו יש גם בברכות הבקשה, כגון "אתה חונן לאדם דעת...", "כי אתה שומע תפילת כל פה").

² ונראה שזה גם מקור דברי הרמב"ם לעיל (ה"ב): "חייב מצוה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום, ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו". ובה מיושבת קושיית הלח"מ שם שתהא באשר למקור דברי הרמב"ם.

³ ועיין אבודרהם (תיקון התפילות ועניניהם, ד"ה מצות עשה) ושו"ת רדב"ז מכת"י (ח"ח ס' טו), שעמדו על שאלה זו בדברי הרמב"ם.

⁴ גם מדברי התוס' בברכות (שם ד"ה אל ישאל) נראה שלא הגדירו כך את הברכות האחרונות, שכתבו "עיקר ברכות אחרונות צרכי ציבור הם" (ובכתב העת 'צהר', כרך יד (תשס"ה), עמ' נח, הובא בשם הגר"ח קנייבסקי ש"צרכי ציבור בכלל ההודיה". סתם ולא פרש).